

AUTOMATIZACE VÝPŮJČNÍCH SLUŽEB VE VEŘEJNÝCH KNIHOVNÁCH

Libuše Koudelková

Automatizace výpůjčního systému (dále AVS) je téma, o kterém se v našem odborném knihovnickém tisku píše zřídka. (Rešerše zpracovaná 7. 8. 1995 ve studijním a informačním oddělení odboru knihovnictví Národní knihovny v Praze za časové období 1989-1995 zachytila 36 článků; z praxe našich veřejných knihoven je jich 19: 7 o SVK Olomouc, 6 o SVK Plzeň, 5 o okresních knihovnách (Zlín, Tábor, Opava, Pardubice, Trutnov) a 1 o Městské knihovně Plzeň; 3 zásadní teoretické příspěvky z dílny Státní technické knihovny v Praze jsou už 6 let staré.) Od začátku zavádění automatizace byla středem zájmu spíše dokumentografie. Do praxe se uváděl Výměnný formát a sotva se podařilo rozběhnout zpracování alespoň základních typů dokumentů, dochází ke změně standardů. Hlavní pozornost knihovníků se tedy zcela pochopitelně upírá opět ke katalogizaci. Vědomí, že teprve v oblasti služeb se naplňuje základní poslání knihoven, by nás však nemělo opouštět.

Z velkých vědeckých knihoven k automatizaci výpůjčního systému přistoupily zatím jen ty, které měly linku zpracování fondů vyřešenou předtím, než v roce 1993 došlo ke změně orientace Národní knihovny v Praze a dalších velkých vědeckých knihoven od vývoje vlastního systému na hotové integrované systémy ověřené zejména v zahraničí a pracující s mezinárodními standardy. Byly to SVK Olomouc se systémem ISIS/MAKS a SVK Plzeň s vlastním systémem KIMS. Shodou okolností je i na programovém vybavení těchto dvou knihoven možné ukázat rozdílné přístupy k AVS. Ostatní vědecké knihovny počítají se spuštěním výpůjčky až po dostatečném naplnění databáze knih a jsou podle toho, jak daleko u nich pokročila automatizace, ve fázi zpracování běžného přírůstku, případně už i ve fázi rozsáhlejší retrokonverze. (Pro úplnost uvádím, že v SVK Ústí nad Labem začali půjčovat od poloviny letošního roku přes počítač kompaktní disky. Program je zpracován externisty ve FoxPro, data o uživateli a discích se převádějí z ISISu.)

Podrobná analýza AVS byla v rámci řešení výzkumného úkolu „Automatizace výpůjčních procesů v knihovnách“ zpracována ve Státní technické knihovně v Praze v letech 1986-1988 a dá se z ní velmi dobře vyjít. Přínosem práce je i komplexní pohled na automatizované výpůjční služby. V malém

historickém exkurzu se dozvíme, že první AVS byly ve vyspělých zemích vytvořeny po roce 1960. Umožňovaly off-line sběr strojem čitelných dat, jejich zpracování v dávkách, ukládání datových souborů na magnetických páskách a pořizování výstupních sestav na tiskárně počítače. První on-line systémy byly realizovány začátkem 70. let a ty, kdo mají hlubší vzhled do problematiky, asi nepřekvapí, že byly vyvinuty v knihovnách a teprve pak následovaly komerční firmy s vývojem a dodávkami výpůjčních systémů na klíč.

Z vlastní zkušenosti můžeme říci, že i SVKOL chtěla nejdříve využít pro tvorbu AVS externí firmu. Výsledek více než ročního snažení však stále nebyl uspokojivý, z produktů, které mezitím vznikly jinde, se hodila vždycky jen základní „kostra“, a proto bylo rozhodnuto zahájit vývoj vlastního programu.

Automatizace takové agendy je proces náročný, zdoluhavý a jeho zavedení je závislé na typu a zaměření každé instituce. Usilovat je třeba o naplnění všech cílů, jak je shrnuje výše zmíněná práce Státní technické knihovny v Praze:

- zabezpečit průběžně aktuální informace o tom, kde se v daném okamžiku nalézá kterákoliv z knihovních jednotek zařazených do fondu, resp. části fondu, pro kterou je AVS používán
- poskytnout automatizovanou podporu komplexu rutinních operací ve výpůjčním procesu, a tím racionalizovat odborné a administrativní činnosti, informačně zajistit a do jisté míry algoritmizovat rozhodovací kroky, které jsou potřebné pro plnění úkolů zpřístupňování fondu uživatelům všech typů a péče o ochranu fondu
- dodávat statistické a analytické údaje pro řízení knihovny, tj. jednak pro sledování a hodnocení výkonů, jednak pro uplatňování zpětné vazby údajů o rozsahu a obsahu využívání fondů na jeho tvorbu.

V menších knihovnách jiného zaměření, než mají SVK, je možné řešit AVS přednostně a až z jeho potřeb odvíjet celou řadu dalších agend (včetně podrobnosti zpracování knih) i organizaci práce. Podobný postup nelze uplatnit v knihovnách s rozsáhlými fondy a množstvím funkcí, jakými jsou SVK Olomouc i Plzeň. Zde je před spuštěním výpůjčky nutné brát daleko větší ohled na vněsystémové okolí AVS:

- fondy se zpracovávají v kooperaci a záznamy musí vyhovět zvoleným standardům
- frekventované jsou meziknihovní výpůjční služby
- počty knihovních jednotek ve fondech se pohybují kolem miliónu
- konzervační povinnost omezuje možnost odpisů staré literatury, klade větší nároky na ochranu knih a nutí udržovat některé evidence jako případné podklady pro zásah právníka (např. podepsané stvrzenky o výdeji knih, protokoly o náhradě ztracené či poškozené knihy)

- vzhledem k prostorové stísněnosti v knihovnách není možné počítat s rozsáhlými volnými výběry literatury, knihy je třeba skladovat i ve vzdálených objektech
- ze skladby fondů (vzácné sbírky historické, drahá zahraniční literatura apod.) plyne nutnost složitější diferenciacie služeb promítaná mj. do kategorizace čtenářů a také nutnost speciální ochrany fondů
- je mnohem obtížnější přikročit ke změnám v organizaci práce či v signování, stavění fondů, používání věcných selekčních prvků apod., protože tradice si tu vyrývá mnohem hlubší brázdy (dispozice prostorové, materiální, personální a intelektuální prolínající se v rozpracovaných dlouhodobých projektech.)
- v neposlední řadě si komplexní řešení problému žádá více techniky na více stanovištích, a tedy více financí.

Pro SVK Olomouc byla odrazovým můstkem při automatizaci výpůjčního systému práce Státní technické knihovny v Praze (kromě zmíněné analýzy také definování databáze uživatelů) a práce Slovenské technické knihovny v Bratislavě (fungující výpůjční systém a seznámení se s problematikou čárových kódů v knihovnách, jednotným identifikačním systémem v ČR a SR a možnostmi elektromagnetické ochrany knih proti krádežím). Každému, kdo se chystá vytvářet nebo i jen zavádět automatizovaný výpůjční systém, doporučujeme projít si stejnou školou.

Budoucnost v knihovnách bude jistě patřit integrovaným knihovním systémům. Rada institucí si je už koupila, ale výpůjčku rozběhl zatím málokdo. V okresních a městských knihovnách se pracuje vesměs se systémy naší provenience a právě v tomto roce se už „ledy“, pokud se týká AVS, nezadržitelně hnuly. Každý měsíc se někde rozjíždí výpůjčka. Největší prostor si zatím vydobyl systém LANIUS, důkladně odzkoušený např. v OK Tábor (AVS od ledna 1993); na Moravě odstartovala řadu výpůjček v tomto systému OK Přerov v lednu 1995. Systém SMARTLIB nabízí možnost půjčovat přes zvolenou číselnou identifikaci i knihy, které dosud nemají záznam v katalogu. Vychází tím vstříc knihovnám, které dosud nestihly své fondy zpracovat. MěstK v Úpici tak začala půjčovat už téměř před 4 roky. I SMARTLIB pronikl na Moravu – od podzimu v něm budou půjčovat tak významné knihovny, jako jsou např. Regionální knihovna v Karviné či Knihovna Jiřího Mahena v Brně. Ve zlínské OK půjčují přes počítač od r. 1992 v systému, který je nadstavbou ISISu. Do budoucna by se rádi vybavili také plně integrovaným systémem, a to nejlépe shodným s kooperujícími knihovnami ve městě. Největší šanci má Rapid Library hodonínské firmy Cosmotron.

Ale vraťme se ke dvěma SVK, kde je v provozu AVS. V plzeňském systému KIMS pracují všechny moduly v databázovém systému KIDS, výpůjčka je ale naprogramována bez vazby na katalogizační záznam. Toto řešení trochu

vybočuje ze standardních nabídek integrovaných systémů, ale praxi SVK Plzeň zatím vyhovuje. Vyvíjený modul OPAC situaci jistě úspěšně dořeší. AVS je v SVK Plzeň v provozu od začátku ledna 1995 a oproti zahraničním systémům, které výpůjčku orientují vesměs na volný výběr (operace začínají až s knihou v ruce), má tu výhodu, že vychází z naší praxe a řeší i návaznosti na složitou skladovou situaci v knihovně. Základním údajem pro objednání dokumentu je signatura.

V SVK Olomouc byla první verze výpůjčky naprogramována v dBase IV, v současné době se převádí do FoxPro. Data o knihách a uživateli se nahrávala z isisovských bází dat. Nyní probíhá evidence uživatelů již přímo v programu výpůjčky, ale databáze knih AVS se plní stále převodem z ISIS/MAKS. A jsme u zásadního rozdílu v koncepci AVS. Olomoucká knihovna nechtěla zásadně přistoupit na identifikaci dokumentů ve výpůjčce pouze signaturou a čárovým kódem. Usilovala o to, aby při každé operaci měl knihovník i čtenář k dispozici podrobnější informace o titulu. Nevýhodou zvoleného postupu v knihovně s velkým fondem ovšem je, že se musí dlouho čekat na zpracování knih. SVKOL to řešila zavedením automatizované výpůjčky nejprve (v září 1994) do volného výběru novinek, kde již všechny knihy prošly automatizovanou linkou zpracování. Zároveň se od začátku roku 1994 začalo intenzivně pracovat na retrokonverzi místního katalogu od nejnovějších signatur ke starším. Analýza stáří knih ve výpůjčním protokolu ukázala, že z 50% jde o knihy mladší 10 let a dalších 35% tvoří knihy do stáří 30 let. Pokrýt retrokonverzí časový úsek zpět do r. 1965 je úkol náročný, ale splnitelný. V době odevzdávání příspěvku bylo v databázích RETRO uloženo již 230.000 záznamů a v databázi přírůstků je dalších 57.000. Do programu výpůjčky se však zatím načítají jen záznamy knih opatřených čárovým kódem. Takových je kolem 50.000. Lepení kódů se totiž neprovádí nijak masově – orientuje se na běžný přírůstek (již od července 1992) a ze starší literatury jen na knihy procházející výpůjčkou, tedy na živý fond. K rozšíření AVS mimo volný výběr i za klasické pulty má dojít na podzim po celkové rekonstrukci budovy služeb SVKOL v Bezručově ulici.

Na závěr bych chtěla říci, že spuštění automatizované výpůjčky, zvláště ve velké vědecké knihovně, není vůbec snadnou záležitostí. Je to provoz, v němž se sice zhodnocují výsledky mnoha dalších knihovnických činností, ale zároveň se tu počítají veškeré chyby a nedostatky souvisejících provozů. Jde tu dost často i o peníze, především však o důvěru a spokojenost čtenářů. Bylo to tak vždy, ale počítače tyto okolnosti ještě zvýrazní – stačí jeden překlep na určitém místě v lince zpracování fondů a nenačtou se data do AVS; knihu držíte v ruce, a počítač tvrdí, že nebyla dosud zpracována; v nejméně vhodnou chvíli nastane chyba na tiskárně nebo dojde k výpadku elektřiny. . . Od obsluhy to chce profesní zaujetí a pevné nervy. Jak ukázala anketa zorganizovaná

vaná v SVKOL [viz Knihovní obzor. – Roč. 3, č. 1 (1995)], čtenáři to všechno dovedou dobře ocenit a jejich reakce na automatizaci půjčovních služeb jsou veskrze pozitivní.